

ЩОДО КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД (ОСНОВ) МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-КАРАНИХ ПРОЯВІВ ЕКСТРЕМІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.98

В. І. БОЯРОВ

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу та
криміналістики, Академія адвокатури України*

В статті автор розглядає концептуальні основи методики розслідування екстремістської діяльності: причини появи та поширення екстремістської ідеології, деякі особливості створення екстремістських формувань (її структура, рекрутизація молоді у її склад, відмінності процесу формування екстремістських організацій від процесу створення організованих злочинних угруповань та ін.).

Розглядається структура криміналістичної методики розслідування, характеристика елементів криміналістичної характеристики (спосіб вчинення злочину; обстановка вчинення злочину, особа злочинця, особа потерпілого та механізм слідоутворення); деякі особливості початкового етапу розслідування, пов'язаного з подоланням протидії розслідуванню та ін.

Ключові слова: *екстремізм, концептуальні основи, криміналістична методика.*

ABOUT THE CONCEPTUAL BASES METHODS
OF INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES
MANIFESTATIONS OF EXTREMIST ACTIVITY

Boyarov V. I.

Received: 3 Mar 2016.

Глобальна економічна криза, в умовах якої знаходиться більшість країн світу, загрожує мировому співтовариству розповсюдженням расизму, ксенофобії, ескалацією нетолерантності і в цілому – до вибуху екстремістських настроїв в суспільстві [5], а отже й до збільшення у світі злочинів, які є проявом екстремізму. Не стоїть осторонь від зазначених процесів і наша країна, де поширення екстремізму пов'язано з економічною і політичною кризою, також завдяки існуванню в Україні багатьох соціальних груп, які відрізняються між собою за національністю, расовою, регіональною належністю та іншими ознаками.

Встановленню причин виникнення екстремізму присвячені роботи багатьох кримінологів, зокрема, проблеми протидії екстремізму досліджувалися такими науковцями, як Д. І. Амінов, Ю. М. Антонян, С. С. Борисов, В. А. Бурковська, А. І. Долгова, В. П. Ємельянов, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунєєв, Д. О. Назаренко, В. П. Тихий та ін.

У спрощеному вигляді екстремізм можна визначити як не толерантні погляди, які мають характер, а також діяльність переважно насильницького характеру. Залежно від цільової спрямованості і суб'єктної діяльності екстремізм, на думку кримінологів, можна представити в трьох традиційних формах: політичний, національний та релігійний [20, 9–10]. При цьому в

науковій літературі згадується багато інших за назвою видів екстремізму: молодіжний, насильницький, ісламський, екологічний, регіональний та ін. [17, 100–101], а в США традиційно виділяють фактично лише два види екстремізму: лівий та правий, і окремо – фашизм та радикалізм [16, 2–3].

Важливим для розслідування проявів екстремізму, є питання про причини виникнення екстремізму, екстремістських настроїв; особливості формування екстремістських організацій. Не зупиняючись на різного роду теоретичних положеннях і поглядах криминологів і соціологів з цього питання, можна розглянути деякі положення теорії соціальної депривації (Т. Гарр, Ч. Глок, К. Джонсон та ін.).

Соціальна депривація виступає як початковий і основний компонент системи показників соціального самопочуття суспільства. І якщо розглядати соціальну депривацію як процес, це дозволяє визначити її як позбавлення соціальних благ або необхідних життєвих умов, що тягне за собою соціальне невдоволення на рівні індивідуальної, групової і масової свідомості, а у кінцевому результаті це проявляється в зростанні напруги і соціального протесту [9, 10]. Відповідно до цієї теорії екстремізм є породженням бідності в умовах асиметричного розподілу влади. В подальшому Тед Гарр в результаті проведеного дослідження запропонував теорію «відносної депривації» (relative deprivation), згідно з якою люди починають проявляти крайнє невдоволення і схильність до насильства у випадку виникнення розходжень між ціннісними очікуваннями групи та її нереалізованими ціннісними можливостями. Моделі відносної деривації, зокрема, визначаються в таких ситуаціях: ціннісні очікування залишаються незмінними, а можливості зменшуються; ціннісні очікування збільшуються, а можливості залишаються незмінними; ціннісні очікування збільшуються, а можливості зменшуються [6, 51, 84].

Це достатньо важливий момент не лише для розуміння сутності екстремістської

діяльності, але й для розроблення концептуальних основ методики розслідування кримінально-караних проявів екстремізму, оскільки зазначені моделі відносної депривації – це ситуації, які характерні для більшості населення України (наявність розходжень між ціннісними очікуваннями та нереалізованими ціннісними можливостями). В таких умовах фактором, який негативно впливає на розслідування таких злочинів, є те, що частина суспільства може поділяти певну ідеологію екстремізму (наприклад: вона, на їх думку, спрямована на покращення умов життя для народу, шляхом зміни корумпованої влади, реформування правоохоронних органів, суду та ін.). В результаті якоїсь частиною населення можуть підтримуватися злочинні дії, які вчиняються учасниками екстремістських формувань, мотивація яких зрозуміла і поділяється людьми, оскільки прямо або побічно спрямована на тих, кого отожднюють з «обличчям ворога», з яким пов'язують всі негативні процеси в суспільстві, що зачпають пересічних громадян (наприклад, негативне ставлення до регіональних кланів або до окремих соціальних груп, які, на думку громадян, ведуть паразитичний спосіб життя, до правоохоронних органів, суду, місцевої і центральної влади, які є найбільш корумпованими).

При цьому загроза екстремізму як антиправової ідеології полягає в тому, що екстремістська діяльність спрямована на знищення інститутів громадянського суспільства і правової держави, веде до порушення прав, свобод і законних інтересів різних суб'єктів права, формує нігілістичні установки у громадян, породжує обстановку соціальної напруги між різними верстами і групами суспільства, характеризується ідеями, які суперечать таким фундаментальним загально правовим принципам як законність, рівність, гуманізм, демократизм і справедливість [12, 12–13].

Зокрема, дослідники цього явища до сучасних тенденцій розвитку кримінального екстремізму, які є характерними для

нашої країни, відносять: формування стійких соціальних груп, які підтримують ідеологію екстремізму; формування в суспільстві переконань про допустимість використання насильства для вирішення різних конфліктів; підвищення рівня організованості екстремістських груп, в тому числі злиття екстремістських формувань з організованими злочинними угрупованнями транснаціонального, загальнокримінального та економічного характеру; інституціоналізація і легалізація екстремістських організацій, їх лідерів; проникнення таких організацій та їх членів (переважно лідерів та активістів) в політичну еліту країни; глобалізація екстремізму; використання конституційних прав і свобод в цілях пропаганди ідей екстремізму та ін. [1, 12].

Розслідування зазначеної категорії справ суттєво ускладнюється завдяки наявності наступних специфічних факторів: найбільш радикально налаштовані екстремісти не визнають в принципі ніяких компромісів з державою, а певні екстремістські дії, як вже зазначалося, частиною суспільства розглядаються як справедливі, а держава побоюється визнавати наявність в країні екстремістських організацій, поширення екстремістської ідеології, навіть коли це є очевидним, або не афішує наявність в діях винних відповідної мотивації (расизм, антисемітизм, релігійна або регіональна нетерпимість та ін.), вважаючи, що це негативно впливає на імідж країни у світі.

Сам термін – «екстремізм» – є достатньо суб'єктивним у використанні: одну дію можна розглядати і як «боротьбу за свободу» і як екстремізм, сепаратизм, тероризм.

Треба погодитись, що екстремізм за своїм духом не обов'язково є протиправним. Він може дати більш позитивного ніж негативного, якщо відповідає глибинним потребам і інтересам суспільства, віддзеркалює об'єктивну реальність. Певна дія загрозна не тому, що їй хтось дав таку оцінку, а тому, що її зміст, внутрішня природа знаходиться у протиріччі з демократичними цінностями,

що склалися, інтересами громадянського суспільства. Пропонуються, зокрема, наступні критерії віднесення екстремістських проявів до числа протизаконних діянь: (1) спрямовані на обмеження і (або) порушення прав, свобод і законних інтересів людини, інтересів суспільства і (або) держави, передбачених діючим законодавством або заклики до вчинення таких дій; (2) відсутні підстави для визнання правомірними обмеження і (або) порушення прав, свобод і законних інтересів людини, інтересів суспільства і (або) держави, передбачених діючим законодавством або закликів до вчинення (здійснення) таких дій [12, 13].

Все це призводить до створення такої обстановки, коли у держави немає «політичної волі» активно боротися з цим негативним явищем в умовах підтримки якоїсь частини населення країни дій і ідеології екстремізму (особливо під час кризисних ситуацій в країні), тому органи досудового слідства, оперативні підрозділи, прокуратура не можуть реалізувати свої функції, знаходячись після масштабних виступів екстремістських формувань у паралізованому або дезорганізованому стані.

В результаті може виникати така ситуація, коли, з одного боку – є виявлений злочин, вчинений з певних (екстремістських) мотивів, є жертви; а з іншого боку – ці жертви побоюються повідомити про злочин, осіб які його вчинили та співпрацювати з досудовим слідством (у жертв, які входять до груп ризику виникає почуття переслідування, беззахисності, страху) і є інколи достатньо велика частина суспільства (в тому числі серед працівників правоохоронних органів), яка негативно ставиться до діяльності, поглядів і способу життя потерпілих і таким чином підтримує, якщо не самі злочинні екстремістські дії, то ідеологію екстремістського формування. Можна констатувати, що фактично в країні (або в деяких її регіонах) створена така обстановка, яка перешкоджає нормальному процесу розслідування (це можна визначити як повну або часткову

паралізацію діяльності правоохоронних органів і суду).

Таким чином в ситуаціях вчинення кримінально-караних екстремістських дій не можна говорити про традиційну посткримінальну протидію розслідуванню – про окремі умисні дії, спрямовані на сокриття, зміну, знищення інформації, яка має доказове значення. Мова йде вже про сформовану обстановку, в умовах якої проводиться розслідування і про можливість слідства впливати на таку обстановку з метою нейтралізації негативного впливу на розслідування.

При цьому слідство не може очікувати, коли ця обстановка зміниться на краще, як це може бути у деяких категоріях справ (о масштабних техногенних катастрофах, масових заворушеннях та ін.). Там неможливість проведення початкових слідчих (розшукових) дій пов'язана з неможливістю забезпечення безпеки проведення слідчих дій (наприклад, під час масових зворушень) [2], або, під час розслідування техногенних катастроф, – з необхідністю відновлення руху транспорту, нормального функціонування підприємств, які є важливими для життєдіяльності держави [4].

Негативним фактором у боротьбі з екстремізмом є відсутність в Україні нормативного визначення екстремізму*. У чинному КК України можна виділити три групи кримінально-караних діянь, які відносять до екстремізму: кримінально-карані діяння, які посягають на основи і безпеку політичного устрою держави; злочини терористичного характеру та злочини, які вчиняються на ґрунті ненависті. Їх можна визначити базовими, а супутніми злочинними посяганнями можуть бути й інші злочини (корупційні, масові заворушення, вандалізм та ін.) [3].

Всі ці фактори негативно впливають на стан боротьби з цим явищем, але це не

знижує актуальності питання щодо створення криміналістичної методики розслідування зазначеної категорії злочинів, оскільки положення справ у зазначеному питанні в Україні, на нашу думку, в подальшому буде тільки усугублятися.

В останні роки в Україні з'явилися дослідження особливостей розслідування певних видів злочинів, де розглядалися питання розслідування деяких проявів екстремістської діяльності. Це, зокрема, дисертаційні дослідження П. В. Шалдирвана («Методика розслідування масових заворушень», 2005 р.), І. М. Білоус («Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідання деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів», 2010 р.), М. О. Ларкіна («Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі», 2011 р.) та ін. Але всі вони розглядають окремі види екстремістської діяльності, не визначаючи концептуальні засади (основи) базової криміналістичної методики розслідування зазначеної категорії злочинів.

В Росії з'явилося кілька робіт, присвячених деяким питанням розслідування злочинів екстремістського спрямування. Зокрема, монографічна робота О. М. Коршунової, а також роботи науковців і практиків, які присвячені окремим питанням розслідування злочинів екстремістської спрямованості: М. А. Алпеевої, У. Н. Ахмедова, А. М. Багмета, В. С. Капиці, Г. В. Костиленової, І. В. Погодіна, Г. В. Сергеевої, Д. Г. Скорікова, А. Халікова, О. В. Шлегель та ін.

Але в цілому можна констатувати, що порівняно з досягненнями кримінології, де досить серйозно досліджувалися питання, яке є предметом статті, криміналістика, зокрема криміналістична методика суттєво відстає від вимог сьогодення. Саме невідзначеність багатьох питань, важливих для формування криміналістичної методики розслідування кримінально-караних проявів екстремізму визначило вибір теми статті.

* Спроба визначити в січні 2014 р. поняття «екстремізму» в ст. 1101 КК України, закінчилася виключенням з КК зазначеної статті на підставі Закону України № 767-VII від 23.02.2014 р.

Вважається, що вперше наукові підходи щодо вивчення кримінальних явищ і методів їх розслідування були застосовані в кінці XIX – на початку XX ст. Гансом Гроссом, та згодом – його послідовниками: О. Венделем, Р. Гейндлем, М. Герингом, Ф. Зеландом, Ф. Мейкснером, Р. Рейнгардом, Р.-А. Рейссом, А. Свенссоном, Г. Шнейкертом та В. Штибертом. Уперше теоретичні основи криміналістичної методики дослідів О.Н.Колесніченко (1967 р.), в подальшому до цієї проблематики зверталися В. П. Бахін, О. Я. Баєв, В. С. Белкін, І. О. Возгрін, Ю. П. Гармаєв, Є. П. Іщенко, І. М. Лузгін, М. П. Яблоков та ін.

Криміналістичну методiku можна розглядати як систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та здійснення розслідування та попередження окремих видів злочинів.

Типовими елементами окремої методики розслідування злочинів є: криміналістична характеристика злочинів окремого виду; обставини, що підлягають доказуванню; особливості виявлення злочину; початковий етап розслідування; тактика проведення початкових гласних та негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, особливості використання спеціальних знань; наступний етап розслідування (тактика проведення слідчих дій на наступному етапі розслідування); профілактичні дії слідчого.

При розробці відповідних наукових рекомендацій з розслідування певних видів злочинів криміналістична методика використовує кримінально-правові (у вигляді кримінально-правової характеристики злочинів, які розслідуються, для виявлення особливостей обставин, які підлягають доказуванню); кримінологічні (розглядаються питання попередження злочинів, перспективи появи нових різновидів таких злочинів або навіть прогноз з'явлення або зникнення таких злочинів у майбутньому чи удосконалення дій осіб, які їх вчиняють та ін.); кримінально-процесуальні дані (щодо предмету

доказування, послідовності проведення окремих слідчих дій та ін.).

До структури криміналістичної методики входить також криміналістична характеристика злочинів, яку можна розглядати, як ідеальну модель типових зв'язків і джерел доказової інформації, які формуються закономірно, що дозволяє прогнозувати оптимальні шляхи і найбільш ефективні засоби розслідування окремих категорій злочинів [7, 5].

Якщо йдеться про злочини, які є проявом екстремістської діяльності, то їх криміналістична характеристика у загальному вигляді буде мати такі обов'язкові елементи як: (1) спосіб вчинення злочину (включаючи способи готування та приховування); (2) обстановка вчинення злочину (місце, час, об'єкт посягання, охоплення території, застосування зброї); (3) особа потерпілого; (4) особа злочинця: одинак або група (якщо у складі групи: кількість її учасників, склад, ступінь організованості) та (5) механізм слідоутворення.

Треба зазначити, що **спосіб вчинення злочину** традиційно є своєрідним «ядром» криміналістичної характеристики, оскільки часто саме спосіб вчинення злочину визначає існування інших елементів характеристики. Але для деяких злочинів одним з основних елементів події злочину розглядають психічну діяльність особи, яка включає: вибір цілі, засобів досягнення цих цілей, мотивацію злочинної поведінки, формування відношення як до своїх дій, так і до їх наслідків. Це пов'язано з тим, що зміст і специфіка такої діяльності визначає вибір способу вчинення злочину та інших його елементів, таких як час, місце, зброя та ін. [10, 24].

За всім різноманіттям мотивації вчинення злочинних дій, основним мотивом виступає той, що є найбільш сильним. Деякі дослідники цього питання пропонують виділяти мотиви конкретної поведінки особи наступних трьох порядків: цільові, орієнтуючі та технічні [18, 67–68].

Так, для такого різновиду проявів екстремізму яким є злочини на ґрунті ненависті – цільовим мотивом буде виступати, наприклад, прагнення до витіснення суб'єктів – представників іншої національності, раси з соціальної реальності. Орієнтуючим мотивом при цьому буде виступати «презумпція винуватості» осіб, що належать до конкретної групи, а технічний мотив при цьому буде конкретизувати мотиви попередніх рівнів вже в реальній ситуації [10, 26]. Саме тому, за наявності ідеологічної складової в діях таких осіб – вони фактично не приховують як сліди злочинних дій, так і їх мотивацію.

Традиційно екстремістські дії характеризуються різноманіттям способів їх вчинення і, зокрема, виступають у вигляді: насильства або закликів до нього (посягання на життя особи, спричинення тілесних ушкоджень, погроза вчинення таких дій, примушення до виїзду або залишення місця постійного проживання та ін.); знищення або пошкодження майна; порушення законності і громадського порядку, пропаганда і публічна демонстрація нацистської або іншої екстремістської атрибутики, фінансування екстремістської діяльності, заклики до повного або часткового знищення певних соціальних груп, або до інших дій, спрямованих на потурання правтїї чи іншої соціальної групи та ін. Вважається, що екстремістські прояви починаються з усних закликів і до знищення майна та спричинення тілесних ушкоджень; від злочинних дій стосовно окремих осіб – до поширення цих дій на великі соціальні групи. А потім ці дії вже можуть перерости до більш тяжких злочинів – які посягають на громадську безпеку (масові заворушення, вандалізм, тероризм, геноцид); на основі конституційного устрою і безпеку держави (насильницьке захоплення влади, збройний заколот та ін.) [10, 18–19].

Достатньо детальна підготовка до вчинення злочинних дій, яка характеризується (для груп): (1) готуванням до вчинення екстремістських дій та (2) готування до вчинення конкретного злочину (переважно обирається місце вчинення злочину).

Вибірковий підхід до приховування злочину: ретельне приховування ознак участі у вчиненні злочину групи (організації) або конкретної особи (наприклад, знаходження у великому натовпі або приховування обличчя маскою та ін.), з одного боку, а з іншого – відсутність слідів приховування події та слідів злочину, яке часто має ознаки явної публічності та прояв мотивації відповідних дій осіб, які вчинили злочинні дії.

Обстановка вчинення злочину. Місце вчинення злочину знаходиться у великих містах (вулиці, двори житлових будинків, громадський транспорт та ін.), досить часто є публічним (збори, демонстрації, мітинги та ін.), оскільки екстремістські дії можуть мати вигляд публічних закликів у формі звернення до інших осіб з метою спонукати їх до вчинення екстремістських дій. Крім того, насильство, яке застосовується при вчиненні злочину може бути не тільки віддзеркаленням ненависті відносно конкретного потерпілого, але й спрямоване на досягнення спеціальної мети – збуджувати ненависть або ворожнечу в інших людей (це, зрозуміло, можливо тільки у разі вчинення злочинних дій в присутності сторонніх осіб) до потерпілих за ознакою приналежності їх до певної раси, національності, соціальної групи тощо.

Вчиняються злочини, переважно, у вечірній або нічний час.

Особа злочинця. Це може бути одинак або група осіб, які входять до складу відповідного формування, організації. Як правило молоді люди (віком від 16 до 38 років), об'єднані на основі відповідної ідеології, досить часто – з визначенням конкретної «спеціалізації» у складі групи, причетні до діяльності екстремістських груп або об'єднань (як активні її учасники). Останні є досить структурованими та можуть мати вигляд організованих злочинних угруповань і при цьому, як і в ОПГ, обираються, але лише на якійсь час, так звані «злочини базової спрямованості» (як правило – екстремістської спрямованості); за

масштабами діяльності: локальні, міжрегіональні, міжнародні.

Важливою закономірністю, яка характерна екстремістським формуванням – це наявність механізму регенерації (тобто здатність відновлення функцій і кадрового складу кримінальних ланок, які втрачають якусь, в т.ч. значну частину складу, за умови збереження ядра організації). Дослідники цього питання виділяють дві основні групи учасників зазначених формувань: (1) особи чоловічої статі віком від 25 до 37 років з вищою освітою, які володіють організаторськими здібностями (можуть розшукуватись за вчинення аналогічних злочинів) та (2) особи чоловічої статі віком до 20 років (в тому числі неповнолітні), які мають середню або неповну середню освіту, не працюючи [15, 5].

Для зазначених осіб характерним є наявність специфічної мотивації дій, як правило, не корисливої, а на ґрунті ненависті – учасники таких об'єднань (угруповань), частіше за все, поєднані на основі відповідної ідеології (фашизм, націоналізм, антисемітизм та ін.). Підлягають доказуванню, зокрема, мотиви вчинення злочину: політична, ідеологічна, расова, національна, релігійна (етнорелігійна) ненависть чи ворожнеча або мотив ненависті чи ворожнечі відносно певної соціальної групи (наприклад, інвалідів, осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації; за регіональною належністю, клановості та ін.).

Специфіка груп, які вчиняють екстремістські дії, також обумовлена тим, що її розмір може досягати сотні учасників. А отже це вже не традиційна група – це може бути й натовп, в якій входять в тому числі й випадкові особи, і в якому діють інші зв'язки і відносини.

Достатньо цікавим для розслідування є особливості створення сучасних екстремістських формувань (як обставина, яка підлягає доказуванню). Таке формування обирає інший шлях, порівняно з організованими злочинними угрупованнями (ОЗУ), які проходять трансформацію від групи, наприклад,

типу «компанії», злочинної групи з розподілом ролей і до ОЗУ. Питання щодо формування екстремістських угруповань до цього часу повністю не досліджувався. Дослідники цього явища для розуміння відповідних процесів активно використовують теорію соціальних мереж (М. Грановеттер, Р. Берт), а також теорію соціального капіталу (П. Бурд'є, Р. Коулман та ін.). При цьому соціальна мережа розглядається як група індивідуальних агентів, які поділяють неформальні норми і цінності, а соціальний капітал – як здатність учасників (агентів) гарантувати собі блага членства в мережі або інших соціальних структурах. Важливим моментом є те, що під благами не обов'язково розуміються матеріальні блага – це можуть бути емоційні прив'язаності, особисті зв'язки, духовні потреби і таке ін. [16, 5; 21, 273]. М. Сейджман, наприклад, вважає, що глобальний салафітський джихад представляє собою фактично самоорганізуючу мережеву систему з незвичайними характеристиками стійкості і гнучкості, порівняно з тією структурою, яку створив Бен Ладен. Він вважає, що соціальні зв'язки у створенні такої структури мають більш важливу роль порівняно з ідеологією [14, 185, 191].

Саме це визначає відмінності більшості осіб, які входять до складу екстремістського формування від учасників ОЗУ, де дружні і навіть родинні відносини з часом підміняються відносинами, де на перше місце виходять корисливі інтереси. При цьому екстремістські формування можуть мати ознаки організованого – коли, наприклад, ідеологія екстремізм, яка сприйнята її учасниками, забороняє інакомислення, приймається відповідна система політичних, ідеологічних, релігійних поглядів, а самі ідеологи таких формувань вимагають від учасників сліпої покори і виконання всіх наказів і інструкцій.

Ідейна близькість учасників екстремістського формування на основі сприйняття її учасниками певної екстремістської ідеології, основу якої складають ідеї нетерпимості до фундаментальних демократичних цінностей

і принципів демократії, як форми політичного устрою і політичного режиму, а також ворожнечі до конституційного устрою демократичної правової держави [17, 100], створює складнощі в отриманні правдивих показів, а також у встановленні мотивації активних учасників зазначеної категорії злочинів.

Особа потерпілого. Треба виходити з того, що саме потерпілий у таких справах є особою, яка заявляє (повідомляє) про злочин, є очевидцем злочинних дій і саме від неї, на початковому етапі розслідування, залежить встановлення всіх обставин злочину та встановлення винних осіб. Це важливо ще й тому, що потерпілі, які належать до деяких соціальних груп, субкультур, національних груп, сексуальних меншин, нелегальних мігрантів та ін. не завжди заявляють (повідомляють) про вчинення стосовно них протиправних, злочинних дій (одним з проявів екстремістської мотивації є залякування потерпілих) і тому важливо не тільки оперативного встановити таких осіб, але й знайти з ними контакт, що дозволить слідству отримати всю необхідну для розслідування інформацію.

Остання обставина – не бажання співпрацювати зі слідством – є результатом загальної негативної обстановки в країні. Зокрема, до тенденцій розвитку кримінального екстремізму, які є характерними для нашої країни, можна віднести, серед інших також й формування в суспільстві переконань про допустимість використання насильства для вирішення різних конфліктів, а з іншого боку – держава побоюється визнавати наявність в країні екстремістських організацій, поширення екстремістської ідеології, навіть коли це є очевидним, або (у кращому випадку) не афішує наявність в діях винних відповідної мотивації (расизм, антисемітизм та ін., а також наявність спеціальної мети – збуджувати ненависть або ворожнечу в інших людей), вважаючи, що це негативно впливає на імідж країни у світі.

Таким чином, часто створюється така ситуація: є злочин і є жертви, але останні

побоюються повідомляти про злочини (чи то не вірячи в правоохоронні органи, чи то боячись помсти з боку злочинців). З іншого боку – частина суспільства (в тому числі міліція) негативно відноситься до діяльності потерпілих (наприклад, ромів, які розповсюджують наркотичні засоби, систематично займаються антигромадською діяльністю та ін.) і може підтримати злочинні дії нападників-екстремістів. Досудове слідство не завжди поспішає внести відповідні дані до ЄРДР (порушити кримінальну справу): або розуміючи безперспективність її розслідування або з метою приховати факт вчинення злочину та показати видимість благополуччя у боротьбі із злочинністю (у 2007 р. в Києві, наприклад, кримінальні справи про вказані злочини порушувалися лише за кожним сьомим повідомленням [8, 396]).

Якщо йдеться про особу потерпілого, то загальна структура зазначеного елемента криміналістичної характеристики може містити такі три блоки даних про потерпілу особу. Перший, включає систему соціальних, психологічних і біологічних даних про ознаки, якості, властивості, що стали віктимними: другий – охоплює характеристику поведінки потерпілого, яка передувала злочину, була продемонстрована у ході реалізації злочинного наміру та після злочинного посягання; а третій – містить дані про стосунки між потерпілим та злочинцем (їх знайомство, наявність відносин між ними та ін.) [13, 11].

Для кримінально-караних проявів екстремізму вкрай важливим є саме перший блок, оскільки типова жертва таких злочинів (переважно йдеться про насильницькі злочини або про осіб, національній або расової гідності яких спричинена моральна шкода) не знайома і не знаходилась у якихось відносинах зі злочинцем і багато психофізіологічних якостей потерпілого не мають суттєвого криміналістичного значення, оскільки вони не є важливими для злочинця (хоча окремі науковці вважають, що є два типи потерпілих у справах зазначеної категорії: (1) особи,

які своєю поведінкою спровокували вчинення злочину та (2) особи, поведінка яких не давала якихось передумов для вчинення стосовно них злочину [19, 18–19]. Значимою є належність особи до якоїсь раси, національності (крім той, до якої належать злочинці), віросповідання (є адептами якоїсь церкви, секти), є представником сексуальних меншин, належать до представників якогось регіону, соціальної групи та ін. – тобто особа входить до своєї «групи ризику», до якої не належать злочинці. Отже їх обирають як жертву у зв'язку з належністю до такої «групи ризику» і їх можна визначити як осіб, в яких добре виражені зовнішні ознаки (за ознаками зовнішності, поведінки) належність до окремої групи осіб: раси, релігії, кольору шкіри, субкультури (наприклад, сексуальні меншини) та ін. За таких умов особа, яка обрана жертвою, може бути замінена на іншу: на відміну від інших злочинів проти особи, жертва злочину на ґрунті, наприклад, ненависті обирається не як особистість, а як представник певної соціальної групи (коло жертв, як правило, чітко не визначено).

Потерпілі можуть бути як громадянами України, так і інших держав, або особами без громадянства; чоловіки або жінки; які належать до різних вікових груп (випадки завдання шкоди здоров'ю дітей не є поширеними).

Отримання відповідних даних про такий елемент криміналістичної характеристики, як особа жертви, надає слідству можливість для виявлення відповідних зв'язків і закономірностей, створення відповідної інформаційної моделі, спрямованих на встановлення осіб, які вчинили злочин, доведення наявності серії аналогічних злочинів, які вчинили особи з одного формування екстремістського спрямування та ін.

Зазначена інформація (в першу чергу, про потерпілу особу, мотивацію, наявність ознак групового злочину та обстановки вчинення злочину) вже на початковому етапі розслідування дає підстави для висунення

обґрунтованої версії про вчинення групового насильницького злочину, спрямованого на представників окремої соціальної групи з екстремістських мотивів.

Механізм слідоутворення (слідові картини). Це можуть бути традиційні сліди ніг, рук, транспортних засобів, а також сліди застосування зброї (вогнепальної, холодної або інших предметів, спеціально пристосованих для спричинення шкоди життю та здоров'ю людини, пошкодженню або знищенню майна і таке ін.). Характерним є залишення слідів, які свідчать про участь у вчиненні злочину групи осіб: сліди ніг багатьох учасників, залишення зброї та ін. предметів. Як правило, немає слідів приховування факту злочину, і є матеріальне підкреслення мотивів злочинних дій (залишення на місці злочину написів (графіті) про відповідну мотивацію, друкована продукція, листівки та ін.). Найпоширенішими ідеальними слідами є показання свідків-очевидців, які не належать до соціальної групи, до якої належить потерпіла особа, про подію, коли під час, наприклад, нападу, підозрювані повідомляли присутнім про відповідну мотивацію їх злочинних дій.

Криміналістична характеристика (вона, зрозуміло не має вигляду повної), яка запропонована, може бути покладена в основу криміналістичної методики розслідування екстремістської діяльності. Виявлення її елементів, зв'язків і закономірностей системи злочинів зазначеної категорії, може бути використано в слідчій практиці як відповідна інформаційна модель. Поряд із застосуванням деяких диференційних форм кримінального судочинства (спрощене, виключне провадження та ін. в тому числі прийняття закону про «головного свідка»), застосування заходів безпеки стосовно учасників кримінального судочинства, виявлення аналогічних (за способом, місцем, мотивацією, даними про потерпілих) злочинів і доведення наявності серії – все це дозволить підвищити ефективність та результативність боротьби із зазначеними злочинами. Зазначена інформація

(в першу чергу, про потерпілу особу, мотивацію, наявність ознак групового злочину та обстановки вчинення злочину) вже на початковому етапі розслідування дає підстави для висунення обґрунтованої версії про вчинення групового злочину, спрямованого на представників окремої соціальної групи з екстремістських мотивів.

Для подолання паралізації діяльності слідства, правоохоронних органів, яка є результатом негативного ставлення до них з боку більшості населення, наприклад, регіону, міста – важливо передбачати цей момент в криміналістичних методиках. Подолання таких «тупікових» для розслідування ситуацій можливо (якщо йдеться про Україну) в результаті широкого застосування можливостей: негласних слідчих (розшукових) дій (Глава 21 КПК); допиту в порядку, передбаченому у ст. 225 КПК України (допит свідків і потерпілих під час досудового розслідування в судовому засіданні); застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві та інших заходів забезпечення кримінального

провадження, передбачених чинним КПК України (Глава 10 КПК) і деякі ін.

Все це по-перше, дає підстави для висновку про необхідність створення базової криміналістичної методики розслідування злочинів, які є кримінально-караним проявом екстремізму, а по-друге, концептуальні основи такої методики пов'язані з особливостями криміналістичної характеристики зазначених злочинів, розробкою тактики протидії розслідуванню на початковому етапі розслідування; дослідженням такого специфічного формування (угруповання), яким є екстремістська організація (особливості її створення, рекрутизація нових членів, структура, ідеологічна складова та ін.); встановлення мотивації дій учасників екстремістського формування, стратегії їх дій [11], розробка тактики допиту, отримання доказової інформації з інших джерел; особливості використання спеціальних знань та ін., що буде позитивно впливати на ефективність і результативність роботи досудового слідства і прокуратури при розслідуванні вказаної категорії злочинів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Бурковская В. А.* Криминальный религиозный экстремизм: уголовно-правовые и криминологические основы противодействия : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : специальность : 12.00.08 / В. А. Бурковская – М. : Академия управления МВД России, 2006. – 56 с.
2. *Бояров В. І.* Деякі питання організації і тактики огляду місця події під час розслідування масових заворушень [Електронний ресурс] / В. І. Бояров, Н. В. Глінська-Тарасова // Часопис Академії адвокатури України. – № 22 (1'2014). – С. 6–11. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau_2014_1_3.pdf
3. *Бояров В. І.* Криміналістична класифікація кримінально-караних проявів екстремізму / В. І. Бояров // Вісник Академії адвокатури України : наук. журн. / Акад. адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2015. – Том 12. – Число 2(33). – С. 210–216.
4. *Бояров В. І.* Організація початкового етапу розслідування справ, пов'язаних з техногенними катастрофами / В. І. Бояров // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2009. – Випуск 44. – С. 39–46.
5. *Выступление Генерального секретаря ООН Пак Ги Муна на конференции по проблемам расизма // Российская газета.* – 2009. – 3 июля.

6. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – СПб : Питер, 2005. – 461 с.
7. *Гончаренко В. И.* Понятие криминалистической характеристики преступления / В. И. Гончаренко, Г. А. Кушнир, В. А. Подпалый // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1986. – Вып. № 33. – С. 3–8.
8. *Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства.* Науково-практичне видання / [за заг. ред. Дж. Перліна]. – Львів : Астролябія, 2011. – 524 с.
9. *Котляров С. Е.* Социальная депривация как механизм социально-экономического реформирования современного российского общества : дисс. ... канд. социол. наук : специальность 22.00.24 / С. Е. Котляров. – Ставрополь, 2006. – 139 с.
10. *Методика расследования* преступлений, совершенных на почве национальной или расовой вражды или ненависти / А. Я. Винников, Н. М. Гиренко, О. Н. Коршунова, А. В. Леухов, Е. Б. Серова ; под общ. ред. О. Н. Коршуновой. – СПб, 2002. – 92 с.
11. *Михайлова Анастасия.* Убийства без цели: пять главных загадок в деле БОРН [Электронный ресурс] / Анастасия Михайлова // РБК политика от 16.07.2015. – Режим доступа : <http://top.rbc.ru/politics/16/07/2015/55a736149a794759c01646bd>
12. *Никитин А. Г.* Экстремизм как объект общетеоретического и общеправового анализа : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 – теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве / А. Г. Никитин. – М., 2010. – 22 с.
13. *Резнікова О. І.* Віктимологічне пізнання особи у криміналістиці : автореф. ... канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.09 // О. І. Резнікова. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2015. – 20 с.
14. *Сейджман М.* Сетевые структуры терроризма / М. Сейджман. – М. : Идея-Пресс, 2008. – 216 с.
15. *Сергеева А. В.* Особенности досудебного производства по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : специальность 12.00.09 / А. В. Сергеева. – М. : Академия управления МВД России, 2012. – 20 с.
16. *Сергеев С. А.* Исследования экстремизма и радикализма в зарубежных и отечественных социальных науках / С. А. Сергеев // Конфликтология. – Казань : КФУ, 2011. – С. 1–17.
17. *Сергун Е. П.* Соотношение понятий «вид экстремизма» и «форма экстремизма» / Е. П. Сергун // Правовая культура. Научный журнал. – 2013. – № 1. – С. 99–105.
18. *Скляров С. В.* Мотивы индивидуального преступного поведения и их уголовно-правовое значение / С. В. Скляров. – М., 2000.
19. *Скориков Д. Г.* Расследование преступлений экстремистской направленности : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук : специальность 12.00.12 / Д. Г. Скориков. – Волгоград, 2014. – 33 с.
20. *Фридинский С. Н.* Противодействие экстремистской деятельности (экстремизму) в России: социально-правовое и криминологическое исследование : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : специальность 12.00.08 / С. Н. Фридинский. – М., 2011. – 42 с.
21. *Фукуяма Ф.* Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2008. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції: 03.03.2016.

Рекомендовано кафедрою кримінального процесу та криміналістики

**ABOUT THE CONCEPTUAL BASES METHODS OF INVESTIGATING
CRIMINAL OFFENSES MANIFESTATIONS OF EXTREMIST ACTIVITY***Boyarov V. I.*

Abstract: In this article the author examines the conceptual basis of investigation techniques extremist activity, causes and spread of extremist ideology, some features of the creation of extremist groups (their structure, recruitment the youth into their part, the differences of the process of formation of extremist groups from the process of creation of gangs, etc.).

The author considers the reasons for which many extremist organizations are supported by part of society and the emergence on this ground of counteraction to investigation while exposing perpetrators of crimes.

In the article considered the structure of forensic investigation techniques, the characteristic elements of criminological characteristics (the way to commit a crime; the situation of the crime, the identity of the criminal, the person affected and mechanism of trace creation).

The author proves the importance of the personal data of victims of violent crimes, the way the offense and the peculiarities of motivation and its manifestations in time of the offense; some features of the initial phase of the investigation related to the overcoming of counteraction to investigation (application of security of participants in criminal proceedings, conduct covert investigative (detective) actions etc.).

Keywords: extremism, conceptual framework, forensic methods.

**О КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВАХ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНО
НАКАЗУЕМЫХ ПРОЯВЛЕНИЯХ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ***Бояров В. И.*

Резюме: В статье автор рассматривает концептуальные основы методики расследования экстремистской деятельности: причины появления и распространения экстремистской идеологии, некоторые особенности создания экстремистских формирований (их структура, способы вовлечения молодежи, отличие процессов создания экстремистских формирований от процесса формирования организованных преступных группировок и т.п.).

Рассматривается структура криминалистической методики расследования, криминалистическая характеристика (способ совершения преступления, обстановка совершения преступления, личность преступника, личность потерпевшего, механизм следовой картины); некоторые особенности первоначального этапа расследования, связанного с преодолением противодействия расследованию и т.п.

Ключевые слова: экстремизм, концептуальные основы, криминалистическая методика.